

Pagulase kodu

Anna Hukka. Pakolaisen koti. Kodin risti-riitainen rakentuminen Valev Uibopuun kirjeenvaihdossa 1943–1997. (Dissertationes Universitatis Helsingiensis 129/2025.) Helsinki: Helsingin yliopisto, 2025. 343 + 10 lk.

Silmapaistvatest Soomes valminud väitekirjadest võiks ikka aeg-ajalt juttu teha, kuid praegu lausa peab tegema, sest valmis on saanud eesti kultuuri uurimise seisukohalt oluline töö. Nimelt kaitses Anna Hukka 2025. aasta aprillikuus Helsingi ülikoolis doktoritöö „Pakolaisen koti” („Pagulase kodu”). Tema juhendajad olid Sigrid Kaasik-Krogerus Helsingi ülikoolist ja Kirsi Keravuori Soome Kirjanduse Seltsist. Olin väitekirja eelretsensent ja pärast seda oponent, eelretsensendina tegutses minu kõrval ka Kadri Tüür. Siinsetest raamatukogudest Hukka töö pabereksemplari küll esialgu ei leia, kuid elektrooniline versioon on kättesaadav.¹

Hukka väitekirja kohta kutsuti arvamust avaldama eesti kirjandusteadlasi, sest selles on juttu Valev Uibopuust. Rangelt võttes pole see kirjandusteaduslik töö: Hukka uurib seda, kuidas Uibopuu mahukas kirjavahetuses „ehitatakse” kodu. Peamised uurimisküsimused on, kuidas paguluses kodu mõistet konstrueeritakse ning mida pagulane peab või saab pidada koduks. Pagulase, kodu ning koduga seotuvate kujutelmade uurimise kõrval jälgitakse töös sedagi, kuidas kirjavahetuse spetsiifika kujundab arusaamu eksiilist ja kodutundest. Need kultuuriuurimuslikud huvid on peamised, kuid töö kirjanduslik kallak on samuti ilmne ning mitte ainult sellepärast, et Uibopuu oli kirjanik. Ühelt poolt võiksid ju kirjavahetusedki olla

kirjandusteadlaste huviorbiidis. Teiselt poolt on oluline, et kirjanik oli ka Uibopuu esimene abikaasa Tuuli Reijonen – oluline figuur Soome ajaloos muuski mõttes. Eriti oluline ajakirjanikuna, muu hulgas töötas Reijonen aastaid ajalehe Helsingin Sanomat kultuuritoimetaja ametis. Võib ette aimata, et kirjanikepaaril on omavahel palju juttu kirjandusest. Eriti silmatorkavalt peegeldub kirjavahetuses Uibopuu teoste retseptsioon Soomes ja Rootsis, kuigi omaette küsimuseks jääb, kuidas peegeldust tõlgendada. Rõhuasetused on kirjades teistsugused, kui ehk paistab objektiviteerimistaotlusega kirjandusteadlasele. Uibopuu teoseid tõlgiti soome ja rootsi keelde rohkem kui paljude teiste pagulaskirjanike loomingut ning tema teoste kohta ilmus märgataval hulgal arvustusi. Hukka asjalikust ja kriitiliselt tähelepanelikust ülevaatest jääb samal ajal tunne, et Uibopuu ei lasegi ennast paista nii eduka kirjanikuna.

Hukka on uurinud Uibopuu kirjavahetust juba pikka aega, esimeseks suuremaks tähiseks sai 2014. aastal ta magistritöö, mis keskendus pagulastemaatikale Uibopuu ja Reijoneni kirjades. Hukka on avaldanud nii eesti kui ka soome keeles teemakohaseid artikleid ning doktoritöö täpsustab kunagist vaatenurka ja samal ajal laiendab vaatlusvälja: ta on doktoritööks läbi vaadanud kõik kirjad, mis Uibopuu kirjutas või mis talle kirjutati ning mis on uurijatele Soomes ja Eestis kättesaadavad. See tähendab, et Hukka on pidanud lugema rohkem kui 18 000 kirja aastatest 1943–1997. Mõistagi ei kasuta ta kõiki neid ühtviisi aktiivselt (joonealuse viitamissüsteemiga töös on viiteid kokku vaid 2370), välja on sõelatud need, mis seostuvad otseselt kodu ja kodutundega. Aukartust äratav materjalimaht on tinginud suure tekstimahu – olgu tõdetud, et Soome ülikoolide tüüpilised doktoritööd on tunduvalt õhemad kui Hukka oma. See

¹ <https://helda.helsinki.fi/items/5fc0ef25-50ba-4634-bd3b-b35539f160d3>

tähendab omakorda, et Hukka uurimus toob põhjalikumalt kui ükski teine lugeja ette Uibopuu elukäigu kõnealustel aastatel. Enne seda oli kõige põhjalikum biograafiline ülevaade Ülo Tontsu raamatus „Valev Uibopuu. Elu ja loomingu lugu” (2004). Loominguloolise ülevaatenähtena on Tontsu töö jätkuvalt põhjalikum, kuid biograafilise käsitluse osas mitte, muu hulgas selle tõttu, et Tonts sai omal ajal kasutada Uibopuu kirjavahetusest tunduvalt väiksemat osa kui Hukka.

Kas nüüd on Uibopuu elust kõik teada, mida võiks üldse teada saada? Siiski mitte. Üht-teist on lahti rääkimata Uibopuu varasemast elukäigust ning päris kindel on see, et Hukka on teinud oma doktoritöös teadlikke väljajätteid. Välja on jäänud materjal, mis uurimisteemaga vähem seostus, aga ka mõned lõigud Uibopuu elust, mis võiksid küll asjasse puutuda, kuid mida asjaosalised pole eksponeerida soovinud. Näiteks Uibopuu ja Reijoneni abielust on töös juttu päris palju, kuid väga vähe abielu lõpust. Hukka ütleb: „Reijoneni soovi kohaselt olen ma siiski püüdnud nende lahutust mitte lähemalt käsitleda” (lk 50). See, et Uibopuu abiellumine Malle Loesooga ja edasine kooselu on vaatluse all lühemalt kui varasem aeg, ei ole ilmselt enam sihiline väljajätete tulemus, vaid materjalist sõltuv paratamatus. Uibopuu ja Reijonen elasid külalisabielu, mis tähendab, et nad elasid eri kohtades ning kirjutasid vastastikku väga sagedasti. Hiljem polnud põhjust pidada tihedat ja intiimset kirjalikku korrespondentsi. Lisaks ei maksa unustada, et Hukka uurib esmaajoonel kodu ja kodutunde loomist, mis oli eriti keerukas sõjajärgsetel aastatel. Kui Uibopuu kodu sai Lundis elades üha enam paika, siis tähendas see ühtlasi, et kodu loomisega tuli tegeleda järjest vähem. Õhku jääb ka üksikküsimusi, millele Uibopuuga seotud arhiivid ilmselt vastust ei paku. Üks näide seoses Uibopuu reisidega.

Teadupoolest reisis ta palju, kuid järgis seejuures printsiipiaalse pagulase hoiakut: ta suhtus kriitiliselt reisidesse Nõukogude Liitu ja teistesse idabloki riikidesse ning tuli ise Eestisse alles 1992. aastal – 49 aastat pärast kodumaalt lahkumist. Sellest hoolimata leidub Uibopuu sõitude sihtmaade seas Jugoslaavia (lk 164). Miks, seda ei tea ei Hukka ega mina, võimalik põhjendus (aga sellisena ikkagi poolik) saaks olla see, et ta pidas Jugoslaaviat teistsuguseks sotsialismimaaks.

Viimati mainitud küsimus on teisejärguline, kuid kohtadega on Uibopuu suhted nii või teisiti problemaatilised ning kui vaadelda täpsemalt tema kodukujutelm, siis need avaldusid tal mitmetemõttelisemalt kui paljudel teistel pagulastel. Ja see on ühtlasi kinnitus, et Hukka uurimisteema on hästi valitud, sest on, millest rääkida. Kui Rootsis elavatel pagulastel tähendas kodule mõtlemine tavaliselt mõtlemist Eestis asuvatele kohtadele ja kohtadele uuel asukohamaal, siis Uibopuul tuleb kodutunde projektsioone otsida kolmes suunas: Eestile ja Rootsile lisaks tuleb mängu Soome. Soome oli tähtis ja samal ajal eriti vastuoluline. Sealne sõjajärgne poliitika tekitas võõristust ja ohutunnet ning kuigi Uibopuu viibis seal sageli, siis Soome pikemalt elama ta ei asunudki. Keerulisust lisas kahtlemata see, et nii teiselt kui ka muudel põhjustel polnud Reijonen valmis Rootsi kolima, kuigi temagi sõitis tihtilugu Soome ja Rootsi vahet.

Olen seni rõhutanud Hukka töö mahuks, kuid seda ei saaks pidada väärtuseks, kui uurimus oleks kuidagi ebakindlalt kirjutatud või suur materjalihulk tähendaks kirjadelaviini allajäämist. Hukka väitekirjas neid hädasid pole: ta suudab materjali kindla käega hallata kuni väitekirja lõpuni ning luua selgust lugeja jaoks. Töö algusosas saab lugeja teada, et ainesrikuga on tegeletud topobiograafilisest vaatenurgast (lk 27). Topobiograafia on

Soome geograafi Pauli Tapani Karjalaineni väljaarendatud lähenemisviis, mis Hukka töös on ühendatud teiste vaatenurkadega. Muu hulgas rõhutab Hukka oma uurimuse erilist lähedust Eesti uurijate Triinu Ojamaa ja Leena Käosaare käsitlestega erinevatest kirjavahetustest (lk 4), aga mis puudutab just kohtade uurimist, siis on kõige silmatorkavamalt Hukka väitekirjas ühendatud topobiograafia ja Gaston Bachelardi „Ruumipoeetikast” („La Poétique de l'espace”, 1957, e k 1999) saadud impulsid, mida leiab töös läbivalt. Võib tekkida kahtlusi, kas need taustad üldse sobivad kokku ning kas Bachelardi töö pole juba liiga ammune (Keele ja Kirjanduse lugeja kindlasti teab, et nüüdis-humanitaaria tahab üha sagedamini olla moodne ning uskuda teaduse ja tehnika viimast sõna), kuid minu meelest siin probleemi ei ole. Bachelard toimib Hukka töös uurija tähelepanuvõime äratjana ja põhimõtteliste asjade märkajana, topobiograafiline lähtekoht aga tagab uurimuse süsteemsuse – ehk teisisõnu selle, et suur materjali- ja tekstihulk ei muutu hoomamatuks massiks. Süsteemselt käib Hukka läbi kodu-uurimuse eri vaatenurki, mida ta kirjeldab kui füüsilis-geograafilise, emotsionaalse, ajalise, tegevusliku ja ühiskondliku mõõtme analüüsimist (nt lk 311) – need aspektid määratlevad igaüks omal kombel seda, mis võiks olla kodu Uibopuu jaoks.

Mina leidsin Hukka väitekirjast palju uut, kuigi see ei tähenda tingimata suurte üldistuste enneolematust, vaid pigem väikeste tõsiasjade, nüansside ja tõlgenduste uudsust. Suured üldistused on samuti olemas ja ma olen kindel, et need peavad paika, aga kui uuritavast materjalist mingi algne ettekujutus juba tekib, siis saab nende üldistuste tuuma ette ennustada. Kõige lühemalt võtab selle kokku lause töö viimasest peatükist: „Hoolimata orienteeritusest Eestile ja Soomele, kodunes

Uibopuu aeglaselt oma elukohamaal Rootsis” (lk 308). Integreerumine uue kodumaa ühiskonnaga, kodu leidmine sealt, kus sa pidevalt elad – see on mõistliku ja ennast-säästva inimese tee.

Aga ikkagi, mida uut ma väitekirja lugedes teada sain? Ma pole Uibopuu elu ja loomingu asjatundjana silma paistnud ning pidin ennast omajagu harima, et Hukka töösse süveneda – mulle oli selle võrra kergem uudsust pakkuda. Siiski usun, et uut ja olulist leiavad Hukka tööst ka heade taustateadmistega lugejad. Toon arvustuse lõpuks välja seitse asja, mille juures avastamisrõõmu kogesin. Jah, ikkagi rõõmu, kuigi kõik asjad pole ühtemoodi rõõmsad.

- Kõrvaltvaatajale paistab Uibopuu teoka ja tulevikku suunatud inimesena, kelle tegemistel oli positiivne eesmärk ja sellisena ka optimistlik hoiak raskest olukorrast hoolimata. Kirjavahetusest tehtud järeldused paljastavad ometi Uibopuu masendusmeeleolu ulatuslikumalt, kui ma arvata oskasin. Tõsi, paljastumine näib sõltuvat adressaadist – kodumaale kirjutatud kirjades on see ilmselt paremini varjatud.

- Seda, et abielu Reijoneniga oli keeruline ja mingis mõttes tavatu, võis varemgi aimata. Hukka töö näitab aga paremini kui ükski teine käsitlus, kui keeruline see tegelikult oli. Seejuures ei pea keerulisust otsima alati sellest, et inimesed teineteisest ei hooli (muide, Uibopuu ja Reijoneni suhtlus jätkus pärast lahutust), aga kui keerukad olud ja inimeste erinevad taotlused kokku panna, siis võib selle tulemuseks olla suur sasipundar.

- Mind köitis Hukka tööd lugedes see, kuidas Uibopuul tekkis pärast sõda ambivalentne Soome-suhe. Soome toonaseid mitteturvalisi olusid arvestades ei eeldaks, et see maa sai pakkuda turvalist kodutunnet. Ometi näib Hukka tähelepanekute põhjal, et Uibopuu kodutunne kujunes mõneks ajaks välja just Soomes –

ebakindel riik ja ühiskond võivad endas peita ometi koduseid pelgupaiku, kus eba-kindlus kaob. See oli mõistagi nii esimese abielu ajal, kuigi Soome tähtsus ei kadunud Uibopuu jaoks ka hiljem.

- Omamoodi põnev oli Hukka kirjelduste abil teada saada, kuidas alguses suheldi Eestisse jäänud inimestega. Nii kirjutas Uibopuu oma õele Maimule esimesi kirju Valter Priimetsa nime alt ning „koolivend Valter” tegutses ka mujal. Pagulaste ja kodueestlaste suhtluse traagilis-lõbusat ülevust kehastab minu jaoks kõige rohkem Valevi venna Juhani varjunimi Anette Mädarõigas, mida ta kirjades kasutas. Külalaps on Hukkal õigus, et selle nimevaliku juures on mängus eneseiroonia. Mäng ei piirdunud ainult nimedega, väljamõeldud persoonid hakkasid kirjades omandama iseseisvaid elulugusid (vt lk 82–83).

- Sain teada, et Uibopuu ema sai romaani „Janu” (1957) postiga kätte juba hiljemalt 1958. aastal ja oli seda lugedes „pisarateni liigutatud” (lk 104). Ma arvan, et ema lugemiskogemus on olulisem kui mõni muu asi.

- Sain teada, et Uibopuu sai omakorda emalt paki koduaia õuntega. Õuntega, „millest paremaid Uibopuu meelest ei olnud” (lk 107–108). Ja ma arvan, et ka see on väga oluline.

- Lõppude lõpuks sain teada sedagi, kui tõsiselt kaalus Uibopuu 1990. aastatel Eestisse tagasikolimist. Ta tegi endise

kodukoha tagasi saamiseks ostupakkumise ning arvas veidi hiljem, et kui pakkumine oleks vastu võetud, siis oleks ta ilmselt Rootsis kõik maha jätnud ning Eestisse tulnud (lk 299).

See, et Uibopuu siiski elu lõpuni Rootsi jäi, on kurvalt ootuspärane. Küsimus polnud ju ainult ühes ostu-müügitehingus, vaid selles, et aastakümned olid möödunud, Uibopuu oli vanaks jäänud, tervis polnud enam endine ning Eesti oli muutunud. Võimalik, et Eesti ja kodukandi muutmiseks olulisem oli see, et muutunud oli Uibopuu kodutunnetus – Eesti-tunnet polnud pärast poole sajandi möödumist enam endisel kujul nii kerge elustada.

Minu tähelepanekutest võib järeldada, et oma eelsoodumuste tõttu lugesin Hukka väitekirja suuresti Uibopuu loona ja vähe-mal määral pagulaskonna loona laiemalt. Kuid ka see laiem aspekt on töös olemas ning avaneb eriti hästi just sellepärast, et ühe inimese koduga seotud lugu aitab elavalt tajuda kõiki muid lugusid, mis sõja-järgses lõhestatud maailmas välja kujunesid. Sellepärast arvangi, et Hukka leidis õige lahenduse nii teema piiritlemisel kui ka arutlusviisi valikul – just nii hakkab möödunud maailm jälle elama ja sügavamas mõttes midagi sellist võikski humanitaarne teadustöö taotleda.

MART VELSKER